

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه یزد
دانشکده علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

ایران شناسی / تاریخ

سوگواری و اعیاد مذهبی در عصر صفویه

استاد راهنما :

دکتر علی اکبر تشکری بافقی

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا رحمتی

پژوهش و نگارش:

سهیلا آقایی شوکی

مهر ماه 1391

«علت عاشق ز علت‌ها جداست

عشق، اسطرلاب اسرار خداست»

مولانا

تقدیم به محضر ارزشمند برادر شهیدم؛ حمید

که پیکرش آرمیده در غربت جزیرهٔ عشق، مجنون و روحش همواره آرامش‌بخش
لحظات من است.

شکر شایان نثار ایزدمتنان که چراغ علم را در تاریکی‌های جهل ارزانی ام کرد. بوسه می‌زنم بر دستان پدر و مادر گرامی‌ام که در تمام لحظات زندگی پشتیبانم بوده و خانواده‌ام که با درک وسیع خود، مشوق تحصیلم بوده‌اند. نهایت سپاسم را هدیه می‌کنم به تمامی کسانی که در راه کسب دانش یاریم کردند. استادان فاضل و فرهیخته‌ام، استاد راهنما، جناب آقای دکتر علی‌اکبر تشکری که با صبر و علم خویش همراهی‌ام کردند و استاد مشاورم جناب آقای دکتر محمدرضا رحمتی که از راهنمایی‌های معنوی ایشان در زندگی نیز بهره‌بردم؛ همکلاسی‌های مهربانم جناب آقای علی رضایی و سرکارخانم الهام نقیبه و دوستان خوبم سرکارخانم زهرا ایزدیین، جناب آقای عرفان ناصری و زانیار عمرانی که از راهنمایی‌های علمی‌شان بهره‌مند شدم؛ از استاد فرزانه‌ام جناب آقای سیدعلی‌اکبر نوری که کلام گرمشان همیشه امیدبخش لحظات دشوار زندگی‌ام بود؛ و از معاونت محترم اداره کل روابط عمومی وزارت ورزش و جوانان، جناب آقای مرتضی کوهی دهکردی که محبت‌ها و مساعدت‌های ایشان در محیط کار، مرا در اتمام این مهم یاری رساند؛ همواره مستدام و پیروز باشند.

چکیده:

استقرار و نهادینگی تشیع امامیه در عصر صفوی، نه تنها فصل نوینی در حیات سیاسی ایران به‌شمار می‌رفت که بازتاب آن خاصه در عرصه فرهنگ و اجتماع چون میراثی به دوران پسین خود راه یافت. در جنب تأثیرات ناشی از چنین رویکردی بر کلّ ابعاد حیات ایرانیان، عالی‌ترین نمود تمایز عصر مذکور را می‌توان در تأکید خاص بر اعیاد و سوگواری‌های شیعی دانست. مطالعات صورت‌گرفته، بیانگر این است که پیش از عصر صفوی برپایی مراسم عزاداری، عاشورا، و نیز اعیاد مذهبی، خاصه عیدغدیرخم، به صورت علنی و عمومی از دوره آل‌بویه، جریان داشته است. با عنایت به نهادینگی تشیع در متن جامعه صفوی و به دنبال آن پیدایی شیعه فقهاتی، بستری مناسب برای تکامل آیین‌های شیعی در حیات سیاسی - اجتماعی و فرهنگی آن روزگار، مهیا گردید. بر این پایه، مبانی پژوهش حاضر بر چگونگی برپایی و روند محتوایی مراسم مذهبی استوار گردیده، بر آن است تا با سازمان‌دهی داده‌های موجود، به واکاوی در عواملی چند بپردازد: روند تکوین مراسم شیعی، سیاست شاهان صفوی در این فرآیند، تأثیر نهادینگی تشیع در عرصه برگزاری مراسم مذهبی و ارتباط میان آئین‌های شیعی با اختلافات صفوی و عثمانی.

کلمات کلیدی:

عاشورا، اعیاد مذهبی، عیدغدیرخم، تشیع امامیه، سوگواری، صفوی

فهرست

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات تحقیق	
1-1-1 تعریف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق)	2
2-1-2 سابقه تحقیق	3
3-1-3 کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی)	3
4-1-4 فرضیات (یا سؤالات پژوهشی)	4
5-1-5 روش تحقیق	4
فصل دوم: گذاری بر تشیع در ایران تا پایان عصر صفوی	
1-2-1 سابقه تشیع در ایران تا قرن دهم هجری	6
1-1-2-1 ورود تشیع به ایران و دلایل آن	6
2-1-2-2 تشیع آل بویه	7
1-2-1-2 ترویج مظاهر شیعی در زمان آل بویه	9
1-1-2-1-2 سلاطین آل بویه	9
2-1-2-1-2 فقها	13
3-1-2-1-2 کتب شیعی	14
3-1-2-3 تشیع و تصوّف در دوره ایلخانان و تیموریان	15
1-3-1-2 ایلخانان	15
2-3-1-2 تیموریان	17
4-1-2 حله و انتقال تشیع به ایران	20
5-1-2 مذهب ایرانیان	20
1-2-2-1 ظهور صفویه در تاریخ ایران	21
1-1-2-2 تثبیت تشیع امامیه	21
2-1-2-2 استقلال	24

- 24 3-1-2-2 تضاد با عثمانی
- 27 2-1-2-2 مبانی قدرت گیری صفوی
- 28 1-2-1-2-2 تشیع و تصوّف
- 29 2-2-1-2-2 تشیع فقهاتی
- 32 3-1-2-2 معارضهٔ علما و صوفیان
- 33 4-1-2-2 ساختار دینی
- 34 1-4-1-2-2 اصولیان و اخباریان
- 35 2-4—1-2-2 نهاد اوقاف/املاک وقفی
- 38 5-1-2-2 ترویج مظاهر شیعی در عصر صفوی
- 39 1-5-1-2-2 علایق دینی شاهان
- 42 2-5-1-2-2 فقها ی شیعی
- 44 3-5-1-2-2 کتب شیعی
- 45 4-5-1-2-2 نماز جمعه
- 46 5-5-1-2-2 امر به معروف
- 47 6-5-1-2-2 کاروانهای زیارتی
- 47 7-5-1-2-2 تعلیم و تربیت در عصر صفوی

فصل سوّم: سوگواری ها

- 50 1-3 جلوه‌های عزاداری در ایران باستان
- 51 2-3 ارتباط بین عناصر عزاداری یادبود شهادت امام حسین (ع) و مراسم کهن
- 51 1-2-3 اسطورهٔ سوگواری‌های سالانه در فرهنگ سامی
- 53 3-3 عزاداری محرّم
- 53 1-3-3 عزاداری و سوگواری امام حسین (ع) پیش از زمان آل بویه
- 58 2-3-3 عزاداری و سوگواری امام حسین (ع) از زمان آل بویه تا عصر صفوی
- 65 4-3-3 جایگاه محرّم در شعر

- 65.....1-4-3-3 ادبیات عاشورا.....
- 66.....1-1-4-3-3 نوحه گری - مرثیه سرایی.....
- 71.....2-1-4-3-3 روضه خوانی و روضه الشهدا.....
- 75.....3-1-4-3-3 شاعران مرثیه سرا در عهد صفوی.....
- 75.....1-3-1-4-3-3 محتشم کاشانی.....
- 76.....2-3-1-4-3-3 شاه اسماعیل خطائی.....
- 78.....3-3-1-4-3-3 ملّامحمّد فضولی.....
- 80.....4-3-1-4-3-3 وحشی بافقی.....
- 81.....5-3-1-4-3-3 فیاض لاهیجی.....
- 81.....6-3-1-4-3-3 حکیم شفای اصفهانی (996-1037).....
- 82.....7-3-1-4-3-3 شفیعای شیرازی.....
- 82.....5-3-3 عوامل مؤثر بر رشد عزاداری امام حسین (ع) در عصر صفوی.....
- 84.....6-3-3 هزینه های مراسم عزاداری در عصر صفوی.....
- 84.....1-6-3-3 شاهان صفوی.....
- 84.....1-1-6-3-3 وقف املاک برای برپایی مراسم عزاداری امام حسین (ع).....
- 87.....2-6-3-3 هزینه های مردمی.....
- 88.....7-3-3 اجزای شاکله سوگواری امام حسین (ع) در عصر صفوی.....
- 88.....1-7-3-3 تاسوعا.....
- 89.....2-7-3-3 جلوه های عاشورا.....
- 89.....1-2-7-3-3 اختلافات حیدری نعمتی.....
- 89.....1-1-2-7-3-3 قطب الدّین حیدر.....
- 90.....2-1-2-7-3-3 شاه نعمت الله ولی.....
- 91.....3-1-2-7-3-3 محلّه های حیدری و نعمتی و درگیری های آنان.....
- 95.....2-2-7-3-3 نحوه برگزاری مراسم عزاداری حسینی.....

- 95.....1-2-2-7-3-3 هیئت‌های عزاداری
- 98.....2-2-2-7-3-3 تعطیلی کسب و کار
- 99.....3-2-2-7-3-3 سخنرانی‌های مذهبی
- 99.....4-2-2-7-3-3 روضه‌خوانی و مرثیه‌سرایی
- 101.....5-2-2-7-3-3 مسئله‌گو - پامنبری
- 101.....6-2-2-7-3-3 تعزیه (شبیه‌خوانی، شبیه‌گردانی)
- 104.....7-2-2-7-3-3 شمایل‌گردانی
- 105.....8-2-2-7-3-3 نخل‌برداری
- 107.....9-2-2-7-3-3 پرده‌داری
- 107.....10-2-2-7-3-3 علم / پرچم
- 107.....11-2-2-7-3-3 کتل‌بستن
- 108.....12-2-2-7-3-3 علامت یا علامات
- 109.....13-2-2-7-3-3 سینه‌زنی / زنجیرزنی
- 110.....14-2-2-7-3-3 توغ
- 110.....15-2-2-7-3-3 استفاده از آلات موسیقی
- 111.....16-2-2-7-3-3 وضع ظاهری عزاداران
- 112.....17-2-2-7-3-3 احسان و اطعام
- 113.....18-2-2-7-3-3 قربانی کردن شتر
- 114.....19-2-2-7-3-3 چاک‌چاکوها و رنگین نمودن بدن
- 116.....20-2-2-7-3-3 سنگ‌زنی
- 117.....21-2-2-7-3-3 قمه‌زنی
- 119.....22-2-2-7-3-3 حضور زنان در عزاداری‌ها
- 119.....23-2-2-7-3-3 سوزاندن پیکره قاتلان امام حسین (ع)
- 120.....24-2-2-7-3-3 پیراهن یا علم امام حسین (ع) در اصفهان

- 121.....بیرق حضرت فاطمه (ع) در اردبیل..... 25-2-2-7-3-3
- 122.....استفاده از نماد حیوانات..... 26-2-2-7-3-3
- 122.....قالی شویان کاشان..... 27-2-2-7-3-3
- 124.....محلّ برگزاری عزاداری..... 3-7-3-3
- 124.....مسجد..... 1-3-7-3-3
- 125.....تکیه..... 2-3-7-3-3
- 130.....شام غریبان..... 4-7-3-3
- 130.....اربعین..... 5-7-3-3
- 131.....یادبود وفات امام حسن (ع)..... 4-3
- 132.....بیست و یکم رمضان..... 5-3
- 135.....مقایسه عزاداری‌های دوره صفویه با دوره‌های بعد..... 6-3
- 136.....تعزیه..... 1-6-3
- 137.....نقش مستقیم دربار..... 2-6-3
- 138.....سنگ‌باخانه..... 3-6-3
- 139.....سقاخانه سیّار..... 4-6-3
- فصل چهارم: اعیاد مذهبی**
- 142.....1-اعیاد در ایران تا عصر صفوی..... 1-4
- 142.....1-1-اعیاد قبل از اسلام..... 1-4
- 142.....1-1-1-1-واژه جشن..... 1-4
- 142.....2-1-1-1-اعیاد ایران باستان..... 1-4
- 145.....1-2-1-1-1-جشن مهرگان..... 1-4
- 146.....2-2-1-1-1-نوروز..... 1-4
- 148.....3-2-1-1-1-اعیاد زمانی و مکانی..... 1-4
- 148.....2-1-1-1-روزگار اسلامی..... 1-4
- 148.....1-2-1-1-1-اعیاد در سه قرن اوّل اسلام..... 1-4

151.....	2-2-1-4 عصر آل بویه.....
151.....	1-2-2-1-4 عید غدیر.....
152.....	2-2-2-1-4 معارضه اهل تسنن با شیعه در برگزاری عید غدیر.....
153.....	3-2-2-1-4 نیمه شعبان و رسم انتظار فرج.....
154.....	3-1-4 عصر صفوی.....
154.....	1-3-1-4 اعیاد بازمانده از عصر باستان.....
154.....	1-1-3-1-4 عید گل سرخ.....
154.....	2-1-3-1-4 جشن آب پاشان.....
156.....	3-1-3-1-4 چهارشنبه سوری.....
157.....	4-1-3-1-4 عید نوروز.....
161.....	2-3-1-4 اعیاد مشترک شیعه و سنی.....
161.....	1-2-3-1-4 عید فطر.....
163.....	2-2-3-1-4 عید قربان.....
168.....	3-2-3-1-4 ولادت حضرت محمد(ص).....
169.....	3-3-1-4 اعیاد مختص شیعه.....
169.....	1-3-3-1-4 عید غدیر.....
171.....	2-3-3-1-4 غدیرتیه سرایی در عصر صفوی.....
172.....	3-3-3-1-4 جشن ربیع / عید الزهرا(س).....
175.....	4-3-3-1-4 عید زادروز تولد حضرت علی(ع) / 13 رجب.....
176.....	5-3-3-1-4 روز مرگ ابن ملجم.....
176.....	6-3-3-1-4 عید شعبانیه / رسم انتظار.....
177.....	نتیجه گیری.....
180.....	منابع.....

فصل اوّل
کلیات تحقیق

1-1 تعریف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق)

با شکل‌گیری دولت صفوی نه تنها شیعه امامیه در ایران به رسمیت رسید که طی حکومت این خاندان، در متن جامعه نهادینه شد. در واقع گرچه سلاطین صفوی با نگرشی صوفیانه به انجام این مهم برآمدند اما خاصه به دنبال جایگزینی شیعه فقهاتی که با حضور علمای جبل‌عامل آغاز گردید، مبادی صوفیانه نیز یا به نفع تشیع کمرنگ شدند یا در قالبی نو به حیات خود ادامه دادند. و نیز چنین رویکردی، منجر به پیدایی بسترهایی در وابستگی دولت به تبعیت از دین گردید. علاوه بر آن سلاطین صفوی در تحکیم قدرت معنوی و سیاسی خود از مؤلفه‌های دیگری نیز بهره جستند که از آن جمله می‌توان به مواردی چند اشاره داشت: ایجاد نهادهای نماز جمعه که بر مبنای مذهب شیعی اقامه می‌شد، حمایت از بازسازی بقعه‌های متبرکه، برگزاری اجتماعات گوناگون در اماکن مقدس، برقراری جماعات متعدد مذهبی نظیر: روضه‌خوانی، تعزیه‌خوانی، مولودی‌ها و سوگواری‌ها به مناسبت‌های متنوع که خود به عنوان عامل دفاعی در مقابل سلطه تسنن و به خصوص حکومت وقت عثمانی به‌شمار می‌رفت. چرا که در این محافل و مجالس بود که واعظان می‌توانستند با استفاده از آیات و روایات و تاریخ، حقانیت مذهب تشیع را ثابت کنند. در مجموع طی چندین قرن حاکمیت این خاندان، نه تنها تشیع در لایه‌های اجتماعی راه‌یافت بلکه در برگزاری مراسم آیینی نیز الگویی برای شیعه در قرون بعد فراهم ساخت.

بر این اساس پژوهش حاضر بر آن است تا ضمن بررسی شرایط فرهنگی ایران در دوره صفوی، کنکاش در سابقه مذهبی شیعه ایران، آمیزش تشیع با ساختار سیاسی عصر صفویه، به واکاوی عواملی چون: روند تکوین مراسم شیعی و مظاهر آن در سوگواری‌ها، سیاست شاهان صفوی از برقراری آنها، ارتباط میان آئین‌های شیعی و اختلاف صفوی با عثمانی، روند نهادینگی تشیع در عرصه برگزاری مراسم مذهبی بپردازد.

دستاوردهای این پژوهش، علاوه بر کمک به درک بهتر تاریخ فرهنگی ایران درباره

صفوی، می‌تواند برای پژوهشگران در عرصه مطالعات فرهنگی، تاریخی و نیز علاقه‌مندان به مباحث ایران‌شناسی مفید باشد.

2-1 سابقه تحقیق

با وجود تحقیقات بسیاری که تاکنون درمورد سلسله صفوی و جایگاه آن در حیات فرهنگی ایران صورت گرفته است، پرداختن به مراسم شیعی در این دوران به عنوان موضوعی مستقل و در قالب کتاب و یا رساله پژوهشی، کمتر محلّ عنایت بوده است. بر این پایه، سابقه پژوهش در موضوع مورد نظر را می‌توان در قالب مقالات و در خلال مباحث کلی کتب مرتبط با این دوران یافت؛ که از این جمله می‌توان به آثاری چون مقالات تاریخی (1379)، صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست (1379) از رسول جعفریان، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی (1381) از منصور صفت گل، مراسم مذهبی در ایران عصر صفوی (1389) از محمدعلی رنجبر و یا مقالاتی از صمد پوررنگ با عنوان: ریشه‌ها و تحوّل دسته‌های عزاداری (سروش: آذر 1369) و پرویز ممنون با نام پیدایش و تکامل تعزیه (سروش: 1380) اشاره کرد.

3-1 کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی)

سوگواری، اعیاد، تشیع امامیه، صفوی

Mourning, Ceremonies, Emami, s shiite, Safavid

1-4 فرضیات (با سؤالات پژوهشی)

-چه ارتباطی میان به رسمیت رسیدن تشیع با آئین‌های شیعی در عصر صفوی وجود داشت؟

-اختلاف ایران با عثمانی در شکل‌گیری و حرکت مراسم شیعه چه بود؟

-چه ارتباطی میان حیات سیاسی و فکری عصر صفوی با روند تکوینی آئین‌های شیعی در این دوران وجود داشت؟

1-5 روش تحقیق

این پایان‌نامه از نوع بنیادی است که به صورت توصیفی -تحلیلی و موردی (case of study) مورد مطالعه قرار خواهد گرفت. لازم به ذکر است که در این پژوهش، از روش کتابخانه‌ای استفاده می‌شود و بعد از مطالعه ی کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های مرتبط با موضوع، شواهد استخراج می‌گردد و فصول پایان‌نامه نگارش می‌یابد.

فصل دوّم

گذارى بر تشييع در ايران تا پايان عصر صفوى

2-1 سابقه تشیع در ایران تا قرن دهم هجری

2-1-1 ورود تشیع به ایران و دلایل آن

ایران خاستگاه مناسبی برای رشد اندیشه‌های شیعی بود. هرچند نمی‌توان اظهار نظر کرد که اکثریت مردم ایران در چه مرحله‌ای تشیع را پذیرفتند (مورگان، 1373: 164). آثار پیشه تاریخی تمایل ایرانیان به تشیع را باید در همان اوایل اسلام جستجو کرد. ارادت ایرانیان نسبت به جانشین پیامبر اسلام (ص)، حضرت علی (ع) و حمایتشان از این جانشینی، در دهه‌های نخستین اسلام، جریان‌های مذهبی و سیاسی خاصی را به وجود آورد و تشیع از همان دوره نضج گرفت (میراحمدی، 1369: 29). اما دین اسلام و آداب و رسوم و فرقه‌های آن، همه از طریق اعرابی که به دنبال فتوحات به ایران مهاجرت کردند، در ایران توسعه یافت (جعفریان، 1385، ج 1: 145) و نخستین شیعیان بیشتر از اعراب یمانی بودند (خواجه‌یونان، 1376: 111).

تشیع در ایران در شکل نخست آن از طریق داعیان عباسی و نیز آنانی ترویج می‌شد که به طور عمده در عراق پرورش یافته و احادیثی در ستایش اهل بیت (ع) روایت می‌کردند (جعفریان، 1385، ج 1: 14). شکل دوم ورود تشیع به ایران نیز از طریق شیعیان اعتقادی یا امامی‌مذهبان بود. این گروه که عمدتاً عرب و ضد ایرانی بوده و چندین کتاب با عناوین فضل‌العرب تألیف کرده بودند، به شکل معین، طایفه اشعریان بودند که به قم آمده و از آنجا تشیع اعتقادی - امامتی را به نقاط دیگر بسط دادند (همان، 146). در مقابل نهضت ایرانی شعوبیه به وجود آمد که از جریان‌های مؤثر در نشر تشیع بود.

بنابراین تشیع با مفهوم خاص خود در اواخر قرون دوم و سوم، یعنی در ثلث اول دوران حکومت عباسی و پس از اقامت امام رضا (ع) در خراسان، پا به قلمرو ایران نهاد (مظفر، 1379: 313). مأمون با اعطای مقام ولایت‌عهدی به امام و جذب او در دستگاه عباسی، کوشید تا خلأ بین علویان و عباسیان را از بین ببرد (مستوفی، 1362: 312). البته پیش از این نیز با تسلط بنی‌عباسی بر بلاد اسلامی، اکثریت مردم به غیر از

خواص (سفیدجامگان - طرفداران آل علی) پیرو آنها شدند. چرا که هنوز تفاوت بین علوی و عباسی احساس نمی‌شد و این شناخت برای عامّه به تکامل نرسیده بود.

شیعه تا قرن هفتم تعابیر متفاوتی داشت. در قرن سوم و چهارم، مفهوم تشیع حکایت از نوعی علایق شیعی در فرد داشت. امّاد قرون بعد (ششم و هفتم و تا حدودی قرن پنجم) رافضی یا امامی بودن، علوی بودن فرد، سادات موسوی بودن، دفن در عتبات مقدّسه، وابستگی خاندانی یعنی (تعلق فرد به خاندانی از خاندان‌های شیعه)، وابستگی به شهری که مردم آن یکپارچه به مذهب تشیع باشند، استادان (مشایخ) شخص شیعه باشند و یا کتابی در زمینه تشیع نوشته باشد، دلیل بر تشیع بود (جعفریان، 1385، ج 1: 78 - 89). ورود سادات که مبلغان حرکت شیعه محسوب می‌شدند، از دلایل نفوذ تشیع در ایران بوده است (همان: 233). پیروان علویان شیعه نامیده شدند و شیعیگری از همان جا آغاز شد (کسروی، 1316: 8).

جدای از تشیع سیاسی، تشیع اعتقادی اصیل، تشیعی بود که مشروعیت خلفای نخست را نمی‌پذیرفت و براساس نصّ به امامت امام علی (ع) و پس از آن به امامت فرزندان او اعتقاد داشته است (جعفریان، 1385، ج 1: 132). البته از قرون هفتم به بعد، ظهور جریان تسنن دوازده امامی هم یکی از دلایل قطعی نفوذ تشیع در ایران بوده است (همان: 844-845).

2-1-2 تشیع آل بویه

حکومت آل بویه (320-477) را شاید بتوان ترکیبی از دو عامل ملّیت و مذهب دانست، زیرا از یک طرف از علویان متأثر بود و اهداف آنان را دنبال می‌کرد و از سوی دیگر، به استقلال دست یافته، بر بغداد و خلفا نیز فرمان می‌راند (خواجه‌نویان، همان: 126). آنان معتقد بودند که خلافت، حقّ علویان است و عباسیان به غصب آن منصب را از کسانی که استحقاق آن را داشتند، گرفته‌اند. بنابراین هیچ عامل دینی در میان نبود تا

آنان را وادار به اطاعت از خلیفه کند (فقیهی، 1357: 130). در ابتدای امر می خواستند خلافت عباسی را از میان برداشته و یکی از علویان را به این مقام بگذارند، اما مصلحت-اندیشان گفتند چون بنی عباس به عقیده شیعیان غاصب خلافتند، هرگاه که دیالمه بخواهند می توانند معزولشان کنند، در صورتی که با علویان که مطابق اعتقاد شیعه، خلفای بحقند، چنین معامله ای نمی توان کرد (اقبال آشتیانی، 1364: 159).

به هنگام روی کار آمدن آل بویه، بخش اعظم ایران بر مذهب تسنن و شیعیان در اقلیت بودند و در شهرهایی چون نیشابور، رقه (در خراسان)، دیلم، گرگان، طبرستان، کاشان و قم سکونت داشتند. بغداد نیز در دوران آل بویه، مرکز عمده تشیع شد و شهر-های اطراف آن از جهت این مذهب، مرکزیت یافت (ایمانی فر، 1389: 278-280). اینکه دیالمه غالباً به وسیله ناصراطروش، داعی و امام معروف زیدیه در طبرستان، اسلام آوردند، انتساب آنها را به مذهب زیدیه الزام نمی کند. چنان که فرزندان خود اطروش هم بر خلاف او امامی مذهب بوده و به همین سبب با داعیان زیدی توافقی نشان نمی دادند (زرین کوب، 1367: 88-470). البته انتساب بعضی از فرمانروایان این سلسله به مذهب زیدی بعید نمی نماید (باسورث، 1381: 305). برخی هم به تبلیغات اسماعیلی گرایش نشان داده اند، اما اکثر آنان آن گونه که از مجموعه قراین مستفاد می شود، مذهب شیعه امامی داشته اند (زرین کوب، 1367: 470؛ الشیبی، 1385: 40-43).

معزالدوله مرجع فقهی خود را ابن جنید، از فقهای امامیه قرار داده بود و رکن-الدوله با شیخ صدوق مناسبات گرمی داشت (جعفریان، 1385، ج 2: 376). علاقه و انس و تفقد عضدالدوله نسبت به شیخ مفید (وفات 403 هـ. ق) عالم بزرگ شیعه، در بغداد و بزرگداشت بهاءالدوله در حق خاندان شریفرضی (وفات محرم 406 هـ. ق) جامع نهج-البلاغه نیز از همین علاقه مذهبی آنها حکایت دارد (زرین کوب، 1367: 40-79). حضور پر قدرت و مؤثر صاحب بن عبّاد، وزیر بانفوذ و قدرتمند آل بویه که عالمان شیعه وی را در ترویج و تبلیغ حقانیت مذهب خویش، تالی بلکه ثانی هشام بن حکم شمرده اند، نیز گواه این ادعا است (خواجویان، همان: 133-135؛ ابوالحسنی، 1375: 335).

2-1-2-1-2 ترویج مظاهر شیعی در زمان آل بویه

2-1-2-1-2 سلاطین آل بویه

از اواسط قرن چهارم هجری، به صورت قابل ملاحظه‌ای از محدودیت شیعیان کاسته شد. از یک سو، خلفای فاطمی شیعه‌مذهب در مصر، به تأسیس دولتی نیرومند توفیق یافتند و از سوی دیگر ظهور دولت مقتدر آل بویه که در حمایت از شیعیان و احترام به آنان کوشا بودند، باعث شد تا شیعیان با هم‌متی شایان به تشکیل انجمن‌ها و تأسیس حوزه‌های علمی و نشر معارف شیعی بپردازند. از این رو آل بویه، اولین خاندان مهم بودند که شیعه را ترویج کردند (ایمانی‌فر، همان: 280-281).

هنر آل بویه و نقش امثال معزالدوله - والی قدرتمند شیعه در بغداد - عمدتاً آن بود که زمینه ظهور و بروز احساسات و علایق عمیق شیعه را که در اختناق مذهبی شدید آن روزگار، در نقاب تقیه بود، فراهم سازند (ابوالحسنی، همان: 168؛ خواجه‌یاری، همان: 133). چرا که تا قبل از سال 352 هـ. ق، احکام و قوانین مربوط به مذهب «سنت و جماعت» و مسائل مربوط به آن شدیداً اجرا می‌شد و شیعیان ساکن در سرزمین‌های اسلامی (به‌ویژه بغداد و ایران)، از ترس و آزار حاکمان سنی جرأت اجتماع علنی برای تبلیغ کیش و آئین خود را نداشتند و اگر قرار بود که مجلسی تشکیل شود، در زیرزمین‌ها و خانه‌های این بزرگان صورت می‌گرفت (یوسف‌جمالی، 1372: 146).

آل بویه بلافاصله پس از آنکه سرکار آمدند، فعالیت خود را در ترویج شعائر شیعی گرچه آرام آغاز کردند. اقامه شعائر عزای حسینی و احیاء یاد مصائب آل علی (ع) و خواندن مرثیه و اقامه مجالس سوگواری بر حسین شهید (ع)، اولین بار در ایران در عهد سلاطین آل بویه رواج عمومی گرفت (شهرستانی، 1402: 319-320). آنان روز عاشورا را به عنوان روز حزن و اندوه و گریستن انتخاب کرده و مردم را تشویق به سوگواری و تعزیه‌داری شهدای کربلا می‌کردند (مظفر، همان: 297؛ اقبال‌آشتیانی، همان: 161). در زمان آل بویه، اعیاد سنتی شیعه در همه سرزمین‌های تحت قلمرو آنان برگزار می‌شد (باسورث، همان: 305) در این دوره، علاوه بر عزاداری عمومی عاشورا و عید غدیر، به سنت زیارت نیز توجه